

Krzysztof Hejwowski
University of Warsaw (UW)
Warsaw, Poland

TRANSLATING MINDS: *Cognitivism and translation*

ABSTRACT Translation is one of the most complicated mental operations performed by people. The article explains what makes translation so difficult and what makes it possible. In order to translate well we have to envisage the states of minds of the sender, the original recipients and the projected recipients of our translation. Thus, translators should be equipped with a high level of empathy and be able to expend much “effort after meaning” (to use Bartlett’s term). Taking into account the nature of the translation process, it becomes obvious that translation theory has to make use of cognitive theories of human communication.

One of the most famous quotations about translation comes from Ivor A. Richards, who said: “Translation may very probably be the most complex event yet produced in the evolution of the cosmos” (Richards 1953: 250). Let me assure you that the statement is not an exaggeration.

What makes translation so complicated? There are four basic reasons:

1. the very nature of translation,
2. the nature of human communication,
3. structural differences between languages,
4. differences between cultures.

Translation is a unique activity because it aims to reproduce “the same product” using completely different material. Mission impossible? All translators know of course that “the sameness” is unattainable. Still, they strive to achieve some kind of “maximum similarity” though, naturally, they may understand the similarity in many different ways. We may call this desirable similarity whatever we like, I like to call it equivalence — first, because I am a traditionalist, second, because I do not think that choosing some other term solves any problem. Equivalence is the essence of translation. The difficulty lies in defining it. What is to be equivalent? How to measure or evaluate it? This difficulty made some scholars abandon the notion altogether or criticize it as “unscientific” (cf. Snell-Hornby 1995: 15–22). Critics of the notion of equivalence usually understand equivalence as identity (which it cannot be of course) or look for it on the surface of translated texts demonstrating how much they differ from originals (cf. Krzeszowski 2016). Equivalence cannot mean identity; it cannot be found on the surface of texts. These simple truths were understood by Olgierd Wojtasiewicz, who based his definition of translation on the notion of equivalence: “The act of translation consists in formulating, in language *B*, of a text *b* which is an equivalent of the text *a*, previously formulated in language *A*” (Wojtasiewicz 1957: 121). He also explained what he meant by “equivalent”:

Text *b*, in language *B*, is an equivalent of text *a*, in language *A*, if text *b* evokes the same response (reaction, set of associations) as does text *a*. The wording “the same” must not be taken literally. Since no two men react identically to the same text, then strictly speaking no “equivalents” can be formulated. This is a problem that refers not only to translation but to communication in general. Since, on the other hand, languages *do* perform their communicative functions, the differences between individual persons in their reactions to the same text cannot be too great (though they change with the kind of text). The same applies to translations. Purely individual responses are disregarded, and stress is laid on certain statistical averages of reactions in definite language groups. Deviations from such averages may be greater for some kinds of texts (poetry) than for others (scientific books, commercial correspondence). (Wojtasiewicz 1957: 123)

Thus, equivalence is to be looked for in the minds of the recipients.

Keywords

translation, communication, human mind, empathy, cognitivism

Human communication is based on inferences. We never “say what we mean,” we only imply it. Texts do not contain meaning; they are signals which are aimed to evoke meaning in the minds of the recipients. Thus, communication resembles a mental game: for example using *the* before a noun is like saying “you know what I mean” or rather “you should know — or guess — which object I have in mind.” Understanding any text requires interpretation, i.e. answering numerous questions, like “Who said it? To whom? In what circumstances? Why? What for? Was it serious or was it just a joke? Is it true? Is it polite? Is it likely to be effective?” etc. In typical situations we are not even aware of asking and answering such questions — we are practised in the art of interpreting, we are “communicative experts.” But translators often have to deal with atypical communicative situations. First of all, they are hardly ever the envisaged recipients of the text they are to translate. They rather resemble “eavesdroppers,” listening to other people’s conversations. Being only an eavesdropper additionally complicates the task of answering all the questions, i.e. reconstructing the minds of the sender and the recipients. Secondly, speakers of different languages may use different signals to evoke similar mental reactions, which means that translations may (at first glance) diverge considerably from the originals. Finally, the translator has to envisage the minds of the recipients of his/her product (TL text), which in numerous cases (e.g. translating a text for publication, to be read by many people) may not be a simple task at all. To conclude, equivalence (like “meaning”) is in the minds of the beholders, and translation is more about translating minds than texts.

Wojtasiewicz (1957) devoted much of his book to the problem of “untranslatability” (we would rather speak of “translation problems” or “translation difficulties”). The first group of causes of untranslatability that he described was connected with structural differences between languages. Wojtasiewicz enumerated and illustrated several grammatical categories which may cause translation problems. The first instance concerned grammatical gender. In his fictitious example Wojtasiewicz wrote about a short story which, in the English and Polish version respectively, starts with a sentence: “Astrid spoke first.” and “Astrid odezwała się pierwsza.” If the readers do not know that *Astrid* is a Scandinavian female name, then the Polish reader is immediately informed about the gender of the character, while the English reader lacks this information (Wojtasiewicz 1957: 31). To make the example even more realistic we could replace the name *Astrid* with an English name like *Lou* or *Pat*, which may refer to both sexes. A sceptical reader might argue that in most cases the gender will be revealed in the second sentence anyway, so there will be no real translation problem. But what if the author does not want to reveal the gender? Let us think about Shakespeare’s “Sonnet 18” and its Polish translations. The sonnet begins with the following two verses:

Shall I compare thee to a summer's day?
Thou art more lovely and more temperate.

Specialists claim that the sonnet belongs to “the male series,” but this cannot be deduced from the poem itself. The problem is that Polish adjectives are marked for gender so the Polish equivalents of *lovely* and *temperate* will of necessity be either male or female. Gender-marked are also Polish verbs in the past tense. All this explains why the Polish translator of *Written on the Body* by Jeanette Winterson, where the sex of the narrator is never revealed, surrendered and made the narrator female (explains but not justifies; see also Hejwowski 2015: 275–286).

Another problem mentioned by Wojtasiewicz (1957: 37–39) concerns articles. A seemingly innocent sentence *He is the man for the job.* will pose a translation problem because Polish lacks articles and the first *the* will have to be translated by means of some adjective (at least four possible versions). Other “structural problems” listed by Wojtasiewicz include: tenses and aspects of verbs (1957: 39–43), diminutives and augmentatives — practically non-existent in English but very popular in Polish (1957: 43–48), number (1957: 49–50). Even phonetic and graphic differences may become a translation problem (Wojtasiewicz 1957: 51–57). Wojtasiewicz (1957) does not mention the fact that also the frequency of certain forms may be troublesome in translation. English uses the passive voice and different forms of the verb *to be* much more often than it is advisable in Polish. Whole dialogues in English novels may be accompanied by just one verb *to say*; if you reproduce it in Polish using the most obvious equivalent of *to say* (*powiedzieć*), most readers will regard the result as bad style. In fact, any structural (or stylistic) difference between languages may, in certain situations, become a difficult translation problem.

Another group of translation problems is connected with differences between cultures (or maybe one should say eco-cultures?). Among those causes of “untranslatability” Wojtasiewicz lists “technical terms”, “erudite allusions” and “language allusions.” Technical terms are the names of different elements of SL country reality, like the names of plants and animals, geographical features and meteorological phenomena, weights and measures, buildings and their parts, vehicles, clothes, musical instruments and dances (particularly folk instruments and dances), food and drinks; posts, positions, terms connected with law and politics, administration (Wojtasiewicz 1957: 66–76). Of course, translation problems will be posed only by those technical terms that are unknown in the target culture (cf. Lewicki 2015); thus, it is not easy (though by no means impossible) to translate *żurek* into English or *Yorkshire pudding* into Polish.

Erudite allusions, as Wojtasiewicz understood them, are allusions to facts and ideas presumably well-known to the SL readers. When those allu-

sions concern SL culture and history, it is very likely that TL readers will not have the necessary knowledge to understand them. Then, according to Wojtasiewicz, the translator may explain the allusion but not “translate it” in the proper sense of the word (Wojtasiewicz 1957: 76–89). To give just one example of such allusions — in Truman Capote’s *Breakfast at Tiffany’s* we find the following sentence: “Never mind why, but once I walked from New Orleans to Nancy’s Landing, Mississippi, just under five hundred miles” (Capote 1961 /1958/: 96). Its translation will be completely irrelevant to the majority of Polish readers, who do not know that *nancy* may refer to a homosexual. Thus, the only reasonable thing a translator can do is to add a footnote with an explanation. Erudite allusions appear in any literary text (though not only in literary texts) and may be located on a scale “fully translatable — untranslatable”. For example, most names and surnames in Huxley’s *Brave New World* allude to real persons. Some of those allusions are quite obvious: Lenina, Marx, Trotsky, Darwin, Bonaparte. But some are not likely to be deciphered even by SL readers: Stopes, Kawaguchi, Bokanowski. Again, the translator may leave it to the reader to find out (which is much easier in our Internet world than it used to be in Huxley’s or Wojtasiewicz’s times) or provide an explanation.

By “language allusions” Wojtasiewicz (1957: 89–92) meant the use of dialects, jargons, slang, i.e. different varieties of SL, or elements of other languages in the source text. As he aptly noticed, geographical dialects are untranslatable not because of the linguistic differences but due to the associations they evoke in the readers. Thus, you cannot replace the dialect of Polish Podhale with the dialect of Scottish Highlanders because you will simply mislead your readers (Wojtasiewicz 1957: 90–91) or, as Berezowski (1997) put it, introduce different intertextuality.

To sum up all the translation difficulties connected with culture, it is best to quote Bronisław Malinowski. In his book *Argonauts of the Western Pacific*, published in 1922, he presented two translations of a Kiriwina text. The first one was labelled “literal” (though we would rather call it “interlinear”):

He might be first he fall down their canoe Tolabwaga, already he might be clear sea. Later on all chiefs, commoner their canoe they fall down behind. Supposing we fall down, we are first they might turn us spirits; we might go Dobu, no we find pig necklace.

Then a “free translation” followed:

The Tolabwaga canoe would be launched first; by this the face of the sea is cleared. Afterwards, all the chiefs’, the commoners’ canoes are launched. If we would launch our canoes first, the spirits would be angry with us; we would go to Dobu and we would receive no pigs, no necklaces.

This translation was accompanied by two pages of explanations and a conclusion:

These considerations show convincingly that no linguistic analysis can disclose the full meaning of a text without the help of an adequate knowledge of the sociology, of the customs and of the beliefs, current in a given society. (Malinowski 1922: 454–459)

This clearly demonstrates that no translation is possible without a thorough knowledge of the culture in which the text was written.

Taking all the above factors into consideration, it becomes obvious that no translation can be a one-to-one reproduction of the original. Each translation is a compromise consisting of “better choices” and “lesser evils.” Each translation can be corrected *ad infinitum*, only deadlines make translations “finished.” This also explains the phenomenon of “translation series” (cf. Balcerzan 2010) — if each translation is just one of many possibilities, then it is always possible to try to produce a better or at least a different one.

If the arguments expressed so far have convinced the reader that translation is one of the most complicated intellectual tasks performed by human beings, then it is time to ask another question: what makes translation possible?

It seems that human beings are born with two basic mental characteristics: a need for well-being (including safety) and curiosity. The need for safety results in what Hans Hörman (1981) called “sense constancy” — we need to see sense in what is going on around us to feel safe. Naturally, sense constancy may be reached on different levels; sometimes the first pseudo-explanation will satisfy the observer. On the other hand, curiosity produces — in some individuals — an urge to strive for sense, which was labelled “effort after meaning” by Frederic Bartlett (1932). People equipped with this quality to a large extent are never satisfied with the easiest explanations; they look for hidden meanings, read between the lines, discover nuances of meaning.

In the course of socialization another feature appears — empathy, the ability to identify with others, both emotionally and intellectually (if that is not extending the definition of empathy too much). As Eugene Nida put it, people have a “capacity for adjustment to the behavioral patterns of others [...] It would seem that we possess a kind of grid which we can employ to re-interpret experience in terms of some other conceptual framework...” (1964: 55). Needless to say, those qualities are developed to a different extent in different individuals. Nevertheless, I would like to claim that empathy and “effort after meaning” are absolutely basic requirements for a good translator.

If you take into account all that has been said so far, the role of cognitivism in translation studies hardly needs further explanation. If we are still interested in researching the translation process, describing the translator,

comparing translations with the originals, i.e. if we do not intend to limit our interests to studying “translations as facts of the target culture” (cf. Toury 1995; treated literally this postulate would change translation studies into some kind of sociology of culture), then we definitely need some cognitive theory to back us up.

I think that the choice of the theory depends to a large extent on the researcher’s personality and interests. No theory fully explains the reality. In the case of such complicated topics as the human mind and human communication, any theory can only illuminate some aspects of the field of study. Thus, the choice of one theory must also have — out of necessity — restrictive consequences.

The best known, and the most coherent, cognitive theories of translation are Ernst-August Gutt’s approach, based on Dan Sperber and Deirdre Wilson’s relevance theory (Gutt 1991; Sperber & Wilson 1986), and Elżbieta Tabakowska’s theory, based on Ronald W. Langacker’s “cognitive grammar” (Tabakowska 1993; Langacker 1987, 1991). The two approaches seem to be radically different. Relevance theory generalizes and looks for simple answers (sometimes too simple, perhaps). One almost gets the impression that with the help of this theory it is possible to explain and justify any decision of the translator. Cognitive grammar, on the other hand, concentrates on details, becoming an unwieldy tool for an ordinary translator (i.e. one who is not a linguist at the same time) though a very sensitive instrument for a translation critic.

My own approach, described in detail in earlier publications (Hejwowski 2004a, 2004b, 2015) is perhaps slightly eclectic, though it owes much to Charles Fillmore (e.g. Fillmore 1977) and his followers from the field of cognitive science (e.g. Schank 1982). We perceive and interpret the world around us (including the world described in texts) by means of certain mental categories. We classify the events as states, processes or activities, and we try to match them with the prototypical scenes stored in our memory. Such scenes have some participants and a certain setting, some of their elements are more salient, some remain in the background, they may also be accompanied by moral and/or aesthetic evaluation. Those scenes can, in most cases, be fairly easily expressed in words: we are usually able to name the participants, to find a verb expressing the type of event, to add evaluative adjectives. Thus, scenes activate certain words and — the other way round — words are associated with scenes in which they most commonly appear. Scenes can be organized in scripts — sequences of events, or in thematic networks. Translating means reconstructing the world in the source text, i.e. matching all the “in-text” events with scenes, organizing them into scripts and thematic networks, evaluating the author’s, the narrator’s, the character’s point of view, envisaging the source text reader’s reaction, and — only then — trying to produce a target language text that will presumably activate similar mental

structures and evoke similar reactions in target language readers. The whole process sounds complicated and the result may seem dubious and that is precisely why our ever faster and more efficient computers are still such poor translators. Incidentally, this also explains why there are no perfect translations. We cannot help losing some elements, aspects, qualities of the original. However, struggle against entropy is the essence of life. Even if we are bound to lose it in the end.

REFERENCES

- Balcerzan, Edward 2010: *Tłumaczenie jako "wojna światów". W kręgu translato-logii i komparatystyki* [Translation as a "war of the worlds": in the area of translation studies and comparative studies]. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bartlett, Frederic 1932: *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berezowski, Leszek 1997: *Dialect in Translation*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Capote, Truman 1961 /1958/: *Breakfast at Tiffany's*. London: Penguin /New York: Random House/.
- Fillmore, Charles 1977: Scenes-and-frames semantics. In: Antonio Zampolli (ed.) 1977: *Linguistic Structures Processing*. Amsterdam: North-Holland, 55–81.
- Gutt, Ernst-August 1991: *Translation and Relevance: Cognition and Context*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hejwowski, Krzysztof 2004a: *Translation: A Cognitive-communicative Approach*. Olecko: Wszechnica Mazurska.
- Hejwowski, Krzysztof 2004b: *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu* [A cognitive-communicative theory of translation]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hejwowski, Krzysztof 2015: *Iluzja przekładu. Przekładoznawstwo w ujęciu konstruktywnym* [The illusion of translation: a constructive perspective on translation studies]. Katowice: Śląsk.
- Hörman, Hans 1981: *To Mean — To Understand: Problems of Psychological Semantics*. Berlin: Springer.
- Huxley, Aldous 1932: *Brave New World*. London: Chatto & Windus.
- Krzyszowski, Tomasz P. 2016: *The Translation Equivalence Delusion: Meaning and Translation*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I: Theoretical Prerequisites*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. II: Descriptive Application*. Stanford, CA: Stanford University Press.

- Lewicki, Roman 2015: O nazwach realiów i ich tłumaczeniu — próba rewizji [On the names of realia and their translation: an attempt at revision]. In: Roman Lewicki (ed.) 2015: *Przekład. Język. Kultura IV* [Translation, language, culture IV]. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 109–121.
- Malinowski, Bronisław 1922: *Argonauts of the Western Pacific*. London: George Routledge & Sons.
- Nida, Eugene 1964: *Toward a Science of Translating*. Leiden: Brill.
- Richards, Ivor A. 1953: Toward a theory of translating. In: Arthur F. Wright (ed.) *Studies in Chinese Thought*. Chicago: University of Chicago Press, 247–262.
- Schank, Roger 1982: *Dynamic Memory: A Theory of Reminding and Learning in Computers and People*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Snell-Hornby, Mary 1995: *Translation Studies: An Integrated Approach*. Revised edition. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Sperber, Dan, Deirdre Wilson 1986: *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Basil Blackwell.
- Tabakowska, Elżbieta 1993: *Cognitive Linguistics and Poetics of Translation*. Tübingen: Narr.
- Toury, Gideon 1995: *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Winterson, Jeanette 2000 [1992]: *Zapisane na ciele*. Trans. Hanna Mizerska. Poznań: Rebis [Written on the Body]. London: Jonathan Cape].
- Wojtasiewicz, Olgierd 1957: *Wstęp do teorii tłumaczenia* [An introduction to translation theory]. Wrocław, Warszawa: Zakład im. Ossolińskich.

STRESZCZENIE

Tłumaczenie umysłów – kognitywizm i przekład

Jak zauważa Ivor A. Richards (1953: 250) w swoim słynnym cytacie na temat przekładu, tłumaczenie to prawdopodobnie jedno z najbardziej złożonych zdarzeń w dotychczasowej historii kosmosu. Wynika to z czterech podstawowych przyczyn:

1. samej natury przekładu,
2. natury ludzkiej komunikacji,
3. strukturalnych różnic między językami,
4. różnic między kulturami.

Tłumaczenie jest tak wyjątkowym działaniem, ponieważ jego cel stanowi odtworzenie tego samego produktu w zupełnie innym materiale. Wszyscy tłumacze wiedzą oczywiście, że to niemożliwe. Próbują jednak osiągnąć maksimum podobieństwa, rozumiejąc owo podobieństwo na różne sposoby. Dla mnie jest ono ekwiwalencją, ponieważ – po pierwsze – jestem tradycjonalistą, a po drugie – nie sądzę, aby wybór innego terminu rozwiązywał jakiś problem. Ekwiwalencja jest istotą tłumaczenia. Trudność leży w jej zdefiniowaniu. Krytycy pojęcia ekwiwalencji zwykle rozumieją ją jako identyczność albo szukają jej na powierzchni tłumaczonych tekstów, wykazując, jak bardzo różnią się one od oryginału (por. Krzeszowski 2016). Ekwiwalencja nie może jednak oznaczać identyczności ani też nie można jej znaleźć na powierzchni tekstów. Te proste prawdy dobrze rozumiał Olgierd Wojtasiewicz, który oparł swoją definicję tłumaczenia na pojęciu ekwiwalencji, podkreślając, że tekst *b* w języku *B* jest ekwiwalentny wobec tekstu *a* w języku *A*, jeśli oba teksty ewokują te same - statystycznie rzecz biorąc - reakcje i zespoły skojarzeń w obu grupach odbiorców, mimo istnienia pewnych jednostkowych różnic (Wojtasiewicz 1957: 123). Ekwiwalencji zatem należy poszukiwać w umysłach odbiorców.

Ludzka komunikacja opiera się na wnioskowaniu. Nigdy nie mówimy tego, co mamy na myśli, lecz jedynie dajemy do zrozumienia. Teksty nie zwierają znaczenia; są tylko sygnałami ewokującymi znaczenia w umysłach odbiorców. Zrozumienie każdego tekstu wymaga interpretacji, czyli odpowiedzi na pytania: kto to powiedział?, do kogo?, w jakich okolicznościach?, dlaczego?, po co?, żartobliwie czy poważnie?, czy to prawda? itd. W normalnych sytuacjach nie uświadamiamy sobie nawet tych pytań; praktykujemy sztukę interpretacji i jesteśmy ekspertami od komunikacji. Jednak tłumacze zwykle znajdują się w nietypowych sytuacjach. Po pierwsze, niezwykle rzadko są przewidywanymi odbiorcami tekstu, który mają tłumaczyć. Przypominają raczej osoby podsłuchujące cudzą konwersację, co utrudnia odpowiedzi na wskazane wyżej pytania, czyli rekonstruowanie umysłów nadawcy i odbiorcy. Po drugie, użytkownicy różnych języków mogą wykorzystywać odmiennie środki, aby ewokować podobne reakcje mentalne, co oznacza, że przekład może (na pierwszy rzut oka) różnić się znacznie od oryginału. Po trzecie, tłumacz powinien wyobrazić sobie umysły odbiorców swojego przekładu, co może nie być łatwym zadaniem, np. jeśli tekst ma być opublikowany i czytany przez wiele osób. Podsumowując, ekwiwalencja, podobnie jak znaczenie, jest w umysłach, a przekład to raczej tłumaczenie umysłów, a nie tekstów.

Wojtasiewicz (1957) poświęcił znaczną część swojej książki problemowi nieprzekładalności (my wolelibyśmy tu jednak mówić o trudnościach z przekładem). Wynikają one z dwóch głównych przy-

czyn: różnic strukturalnych między językami i różnic kulturowych. Do pierwszej grupy Wojtasiewicz zalicza problemy związane z rodzajem gramatycznym, rodzajnikami, czasem i aspektem czasownika, zdrobnieniami i zgrubieniami, a także z fonetyką i grafiką. Rozważmy jako przykład problemów z tłumaczeniem rodzaju gramatycznego *Sonet 18* Szekspira i jego polskie przekłady. Sonet zaczyna się od następujących wersów:

Shall I compare thee to a summer's day?
Thou art more lovely and more temperate.

Specjaliści twierdzą, że sonet ten należy do „męskiej serii”, ale nie można tego wywnioskować z treści samego utworu. Problem polega na tym, że informacja o rodzaju gramatycznym jest obligatoryjnie wyrażana przez polskie przymiotniki, dlatego ekwiwalenty *lovely* i *temperate* są z konieczności rodzaju męskiego lub żeńskiego. Także polskie czasowniki w czasie przeszłym muszą zawierać informację o rodzaju gramatycznym. Wszystko to wyjaśnia, dlaczego polska tłumaczka powieści Jeanette Winterson *Written on the Body*, w której narrator nigdy nie ujawnia swojej płci, poddała się i uczyniła narratorką kobietą (wyjaśnia, ale nie usprawiedliwia, zob. także Hejwowski 2015: 275–286).

Wśród różnic kulturowych utrudniających przekład Wojtasiewicz wymienia terminy techniczne, aluzje erudycyjne i aluzje językowe. Terminy techniczne to nazwy różnych realiów kraju języka źródłowego, takie jak nazwy geograficzne, określenia roślin i zwierząt, zjawisk meteorologicznych, pojazdów, ubrań, instrumentów muzycznych i tańców, potraw i napojów, a także terminy prawne i polityczne (Wojtasiewicz 1957: 66–76). Oczywiście, trudności z przekładem dotyczą tylko terminów technicznych nieznanymi w kulturze docelowej (por. Lewicki 2015), dlatego na przykład nie jest łatwo (choć w żaden sposób nie można tego uznać za niemożliwe) przetłumaczyć *żurek* na angielski i *Yorkshire pudding* na polski.

Aluzje erudycyjne, jak je rozumie Wojtasiewicz, to aluzje do faktów oraz idei, które powinny być dobrze znane czytelnikom języka źródłowego. Jeśli te aluzje dotyczą historii i kultury danego kraju, to jest bardzo prawdopodobne, że czytelnicy języka docelowego nie będą mieli wiedzy niezbędnej, aby je zrozumieć. Aluzje erudycyjne pojawiają się we wszystkich tekstach literackich (choć nie tylko tam) i można je umieścić na skali całkowicie przetłumaczalne - nieprzetłumaczalne. Dla przykładu większość imion i nazwisk w *Nowym, wspaniałym świecie* Huxleya zawiera aluzje do rzeczywistych osób. Niektóre z nich są całkiem oczywiste: Lenina, Marx, Trotsky, Darwin, Bonaparte. Inne prawdopodobnie sprawią trudności nawet czytelnikom języka źródłowego: Stopes, Kawaguchi, Bokanowski. Tłumacz może pozostawić czytelnikom trud odszyfrowania aluzji (co jest o wiele łatwiejsze w dobie Internetu niż było w czasach Huxleya i Wojtasiewicza) albo podać objaśnienie.

Przez aluzje językowe Wojtasiewicz rozumie użycie dialektów, żargonów, slangów i różnych odmian języka źródłowego lub elementów języków obcych w tekście źródłowym. Jak trafnie zauważa, dialekty są nieprzetłumaczalne nie z powodu różnic językowych, lecz skojarzeń, które wywołują u czytelników. Dlatego nie można zastąpić gwary podhalańskiej dialektem szkockich górali, ponieważ wprowadzi to czytelników w błąd (Wojtasiewicz 1957: 90–91) lub, jak to określa Berezowski (1997), przywoła inną intertekstualność.

Biorąc pod uwagę wszystkie powyższe czynniki, wydaje się oczywiste, że żaden przekład nie może być odwzorowaniem oryginału. Tłumaczenie jest kompromisem złożonym z lepszych wyborów i mniejszego zła. Każdy przekład może być poprawiany *ad infinitum*, tylko terminy wydawnicze zmuszają tłumacza do zakończenia pracy.

Jeśli dotychczasowe argumenty przekonały czytelnika, że przekład jest jednym z najbardziej skomplikowanych zadań intelektualnych wykonywanych przez ludzkie istoty, to czas zadać kolejne pytanie: co sprawia, że tłumaczenie jest możliwe?

Wydaje się, że ludzie rodzą się z dwoma podstawowymi cechami umysłowymi: potrzebą dobrostanu (obejmującą bezpieczeństwo) i ciekawością. Potrzeba bezpieczeństwa prowadzi do tego, co Hans Hörman (1981) nazywa trwałością sensu (*sense constancy*): musimy dostrzegać sens w tym, co nas otacza, aby czuć się bezpiecznie. Oczywiście, trwałość sensu można osiągnąć na różnych poziomach;

niektórym wystarczy pierwsze pseudoobjaśnienie. Z drugiej strony ciekawość prowadzi niektórych ludzi do zmagania o sens, co Frederic Bartlett (1932) określił jako wysiłek poszukiwania znaczenia (*effort after meaning*). Ludzie obdarzeni taką cechą w znacznym stopniu nie są nigdy zadowoleni z najprostszych wyjaśnień, poszukują ukrytych sensów, czytają między wierszami i odkrywają niuanse znaczenia.

W toku socjalizacji pojawia się jeszcze jedna cecha – empatia, zdolność identyfikowania się z innymi zarówno emocjonalnie, jak i intelektualnie. Chciałbym stwierdzić, że to właśnie empatia oraz wysiłek poszukiwania znaczenia są najbardziej podstawowymi warunkami decydującymi o tym, czy ktoś może być dobrym tłumaczem.

W świetle powyższych rozważań rola kognitywizmu w przekładoznawstwie nie wymaga dalszych uzasadnień. Jeśli jesteśmy zainteresowani badaniem procesu tłumaczenia, opisem pracy tłumacza, porównywaniem przekładów z oryginałami, innymi słowy – jeśli nie zamierzamy ograniczyć naszych zainteresowań do studiowania „przekładów jako faktów kultury docelowej” (por. Toury 1995), potrzebujemy nieodwołalnie wsparcia jakiejś teorii kognitywnej.

Wybór teorii zależy w dużej mierze od osobowości badacza i jego zainteresowań. Żadna teoria nie wyjaśnia w pełni rzeczywistości, więc każdy wybór niesie ze sobą różne ograniczenia.

Najbardziej znane i spójne kognitywne teorie przekładu to koncepcja Ernsta-Augusta Gutta, oparta na teorii relewancji Dana Sperbera i Deirdre Wilson (Gutt 1991; Sperber & Wilson 1986), oraz teoria Elżbiety Tabakowskiej, odwołująca się do gramatyki kognitywnej RONALDA W. LANGACKERA (Tabakowska 1993; Langacker 1987, 1991). Te dwa podejścia bardzo się różnią. Teoria relewancji uogólnia i poszukuje prostych odpowiedzi, a niekiedy można mieć wrażenie że z jej pomocą dałoby się uzasadnić każdą decyzję tłumacza. Z drugiej strony gramatyka kognitywna skupia się na szczegółach, co sprawia, że w rękach zwykłego tłumacza jest narzędziem nieporęcznym, choć niezwykle precyzyjnym dla krytyka.

Moje własne podejście, opisane we wcześniejszych publikacjach (Hejwowski 2004a, 2004b, 2015), jest może nieco eklektyczne, choć najwięcej zawdzięcza Charlesowi Fillmore'owi (np. Fillmore 1977) i jego naśladowcom z dziedziny nauk kognitywnych (np. Schank 1982). Postrzegamy i interpretujemy świat wokół nas (a także świat opisany w tekstach) za pomocą pewnych kategorii mentalnych. Wyróżniamy stany, procesy, działania i porównujemy je z prototypowymi scenami przechowywanymi w pamięci. Te sceny zwykle można opisać słowami: nazwać uczestników, określić działanie za pomocą czasownika, oddać wartościowanie przymiotnikami. Sceny zatem aktywują pewne słowa i odwrotnie: słowa są powiązane ze scenami, w których najczęściej się pojawiają. Sceny mogą tworzyć scenariusze: sekwencje zdarzeń lub sieci tematyczne. Tłumaczenie oznacza najpierw rekonstruowanie świata w tekście źródłowym, czyli łączenie opisanych tam zdarzeń ze scenami, organizowanie ich w scenariusze i sieci tematyczne, określanie punktu widzenia autora, narratora i postaci, przewidywanie reakcji czytelnika tekstu źródłowego, a dopiero potem – tworzenie tekstu w języku docelowym, który mógłby aktywować podobne struktury mentalne i wywoływać zbliżone reakcje u odbiorców docelowych. Cały proces jest skomplikowany, a jego rezultaty wątpliwe, co wyjaśniałoby, dlaczego nasze coraz szybsze i coraz bardziej wydajne komputery są nadal tak marnymi tłumaczami. Z tych samych powodów nie istnieją też idealne tłumaczenia. Zawsze tracimy jakieś elementy, aspekty, jakości oryginału. Jednak walka z entropią to istota życia. Nawet jeśli jesteśmy skazani na to, aby ją w końcu przegrać.

Streszczenie przygotowała Agnieszka Libura

BIBLIOGRAFIA

- Bartlett, Frederic 1932: *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berezowski, Leszek 1997: *Dialect in Translation*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Fillmore, Charles 1977: Scenes-and-frames semantics. In: Antonio Zampolli (ed.) 1977: *Linguistic Structures Processing*. Amsterdam: North-Holland, 55–81.

- Gutt, Ernst-August 1991: *Translation and Relevance: Cognition and Context*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hejwowski, Krzysztof 2004a: *Translation: A Cognitive-communicative Approach*. Olecko: Wszechnica Mazurska.
- Hejwowski, Krzysztof 2004b: *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu* [A cognitive-communicative theory of translation]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hejwowski, Krzysztof 2015: *Iluzja przekładu. Przekładoznawstwo w ujęciu konstruktywnym* [The illusion of translation: a constructive perspective on translation studies]. Katowice: Śląsk.
- Hörman, Hans 1981: *To Mean — To Understand: Problems of Psychological Semantics*. Berlin: Springer.
- Krzyszowski, Tomasz P. 2016: *The Translation Equivalence Delusion: Meaning and Translation*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I: Theoretical Prerequisites*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. II: Descriptive Application*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Lewicki, Roman 2015: O nazwach realiów i ich tłumaczeniu — próba rewizji [On the names of realia and their translation: an attempt at revision]. In: Roman Lewicki (ed.) 2015: *Przekład. Język. Kultura IV* [Translation, language, culture IV]. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 109–121.
- Richards, Ivor A. 1953: Toward a theory of translating. In: Arthur F. Wright (ed.) *Studies in Chinese Thought*. Chicago: University of Chicago Press, 247–262.
- Schank, Roger 1982: *Dynamic Memory: A Theory of Reminding and Learning in Computers and People*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sperber, Dan, Deirdre Wilson 1986: *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Basil Blackwell.
- Tabakowska, Elżbieta 1993: *Cognitive Linguistics and Poetics of Translation*. Tübingen: Narr.
- Toury, Gideon 1995: *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Winterson, Jeanette 2000 [1992]: *Zapisane na ciele*. Tłum. Hanna Mizerska. Poznań: Rebis [Written on the Body]. London: Jonathan Cape].
- Wojtasiewicz, Olgierd 1957: *Wstęp do teorii tłumaczenia* [An introduction to translation theory]. Wrocław, Warszawa: Zakład im. Ossolińskich.